आचार्यधर्मकीर्तिविरचिता

सम्बन्धपरीक्षा

SAMBANDHA-PARIKSHA
OF
ACARYA DHARMAKIRTI
(With Commentary of Prabhachandra)

(Under the Project of content Generation with a view to develop E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

Chief Director
Prof. Radha Vallabh Tripathi
Vice Chancellor

Director
Prof. Sarva Narayan Jha
Acting Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Lucknow Campus,

National Coordinator
Dr. Sukala Mukherjee
Project Officer
(RSKS,New Delhi)

Principal Investigator
Prof. Vijay Kumar Jain

Editor:
Dr. Awadhesh Kr. Chaubey
Reader

Department Of Bauddha Darshan
Lucknow Campus, Lucknow

आचार्यधर्मकीर्तिविरचिता

सम्बन्धपरीक्षा

(प्रभाचन्द्रकृतव्याख्योपेता)

ननु चाणूनामय:शलाकाकल्पत्वेनान्योन्यं सम्बन्धाभावत: स्थूलादिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वात् कथं तद्वशात् तत्स्वभावो भाव: स्यात्? तथा हि—

1- पारतन्त्र्यसम्बन्धपरीक्षा

उक्तञ्च—

पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः सिद्धे का परतन्त्रता ।

तस्मात् सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति तत्वतः।।1।।

सम्बन्धोऽर्थानां पारतन्त्र्यलक्षणो वा स्यात्, रूपश्लेशलक्षणो वा स्यात्? प्रथमपक्षे किमसौ निष्पन्नयो: सम्बन्धिनो: स्यात्, अनिष्पन्नयोर्वा? न तावदनिष्पन्नयो:, स्वरूपस्यैवाऽसत्त्वात् शशाश्वविषाणवत्। निष्पन्नयोश्च पारतन्त्र्याभावादसम्बन्ध एव।। 1 ।।

2- रुपश्लेषसम्बन्धपरीक्षा

नापि रूपश्लेषलक्षणोऽसौ (अन्योन्यस्वभावानुप्रवेशलक्षण:), सम्बन्धिनोर्द्वित्वे रूपश्लेषविरोधात्। तयोरैक्ये वा सुतरां सम्बन्धाभाव:, सम्बन्धिनोरभावे सम्बन्धायोगात्; द्विष्ठत्वात्तस्य। अथ नैरन्तर्यं तयो रूपश्लेष:? न (इति चेदित्युपरित:); अस्यान्तरालभावरूपत्वेनातात्त्विकत्वात् (तुच्छभावरूपत्वादभावस्य) सम्बन्धरूपत्वायोग:।

निरन्तरतायाश्च सम्बन्धरूपत्वे सान्तरतापि कथं सम्बन्धो न स्यात् (निरन्तरतावत्पदार्थद्वयापेक्षत्वाविशेषात्।) ?

तदुक्तम्—

रूपश्लेषो हि सम्बन्धो द्वित्वे स च कथं भवेत्।

तस्मात् प्रकृतिभिन्नानां सम्बन्धो नास्ति तत्त्वतः।।2।।

किञ्च—असौ रूपश्लेष: सर्वात्मना, एकदेशेन वा स्यात्? सर्वात्मना रूपश्लेषे अणूनां पिण्ड: अणुमात्र: स्यात्। एकदेशेन तच्छलेषे किमेकदेशास्तस्यात्मभूता:, परभूता वा? आत्मभूताश्चेत्; न एकदेशेन रूपश्लेषस्तदभावात् (निरंशत्वादणो:)। परभूताश्चेत्; तैरप्यणूनां सर्वात्मनैकदेशेन वा रूपश्लेषे स एव पर्यनुयोगोनवस्था च स्यात्।।2।।

3- परापैक्षासम्बन्धपरीक्षा

उक्तञ्च—

परापेक्षा हि सम्बन्धः सोऽसन् कथमपेक्षते ।

संश्च सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते।।3।।

किञ्च—परोपेक्षैव सम्बन्ध:, तस्य द्विष्ठत्वात्। तं चापेक्षते भाव: स्वयं सन्, असन् वा? न तावदसन्; अपेक्षाधर्माश्रयत्वविरोधात् खरश्रृंङ्गवत्। नापि सन्; सर्वनिराशंसत्वात् (सर्वेषु निराकांक्षत्वात्), अन्यथा सत्त्वविरोधात्। तन्न परोपेक्षा नाम यद्रूप: सम्बन्ध: सिद्ध्येत्।।3।।

4- द्वयोरेकाभिसम्बन्धपरीक्षा

तदुक्तम्—

द्वयोरेकाभिसम्बन्धात् सम्बन्धो यदि तद्द्वयोः ।

कः सम्बन्धोऽनवस्था च न सम्बन्धमतिस्तथा।।4।।

किञ्च—असौ सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्नः, अभिन्नो वा? यद्यभिन्नः; तदा सम्बन्धिनावेव, न सम्बन्धः कश्चित्, स एव वा, न ताविति? भिन्नश्चेत्; सम्बन्धिनौ केवलौ कथं सम्बद्धौ स्याताम्?

भवतु वा सम्बन्धोऽर्थान्तरम् (सम्बन्धिभ्याम्); तथापि तेनैकेन सम्बन्धेन सह द्वयोः सम्बन्धिनोः कः सम्बन्धः? यथा सम्बन्धिनोर्यथोक्तदोषान्न कश्चित् सम्बन्धः, तथात्रापि। तेनानयोः सम्बन्धान्तराभ्युपगमे चानवस्था स्यात्; तत्रापि सम्बन्धान्तरानुषङ्गात्। तन्न सम्बन्धिनोः सम्बन्धबुद्धिर्वास्तवी; तद्व्यतिरेकेणान्यस्य सम्बन्धस्यासम्भवात्।।4।।

ततः —

तौ च भावौ तदन्यश्च सर्वे ते स्वात्मनि स्थिताः।

इत्यमिश्राः स्वयं भावास्तान् मिश्रयति कल्पना ।।5।।

तौ च भावौ सम्बन्धिनौ ताभ्यामन्यश्च सम्बन्धः, सर्वे ते स्वात्मनि स्वस्वरूपे स्थिताः। तेनामिश्रा व्यावृत्तस्वरूपाः स्वयं भावाः, तथापि तान्मिश्रयति योजयति कल्पना।।5।।

5- क्रियाकारकवाचिसम्बन्धपरीक्षा

तामेव चानुरुन्धानैः क्रियाकारकवाचिनः।

भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यन्तेऽभिधायकाः।।6।।

अत एव (कल्पनैव मिश्रयति यतः) तद्वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि तामेव कल्पनामनुरुन्धानैर्व्यवहर्तृभिर्भावानां (स्थिरस्थूलसाधारणाकाररूपः) भेदोऽन्यापोहः (अगोव्यावृत्तिर्गौः, अघटव्यावृत्तिर्घट इत्यादि) तस्य प्रत्यायनाय क्रियाकारकादिवाचिनः शब्दाः प्रयोज्यन्ते—'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादयः। न खलु कारकाणां क्रियया सम्बन्धोऽस्ति; क्षणिकत्वेन क्रियाकाले कारकाणामसम्भवात्।।6।।

6- कार्यकारणभावसम्बन्धपरीक्षा

उक्तञ्च—

कार्यकारणभावोपि तयोरसहभावतः।

प्रसिद्ध्यति कथं द्विष्ठोऽद्विष्ठे सम्बन्धता कथम्।।7।।

(सामान्यसम्बन्धं संदूष्य सम्बन्धविशेषं दूष्यन्नाह) कार्यकारणभावस्तर्हि सम्बन्धो भविष्यति—इत्यप्यसमीचीनम्, कार्यकारणयोरसहभावतस्तस्यापि (क्षणिकत्वात्) द्विष्ठस्यासम्भवात्। न खलु कारणकाले कार्यं तत्काले वा कारणमस्ति, तुल्यकालं कार्यकारणभावानुपपत्तेः, सव्येतरगोविषाणवत्। तन्न सम्बन्धिनौ (कार्यकारणलक्षणौ) सहभाविनौ विद्येते येनानयोर्वर्तमानोऽसौ सम्बन्धः स्यात्। अद्विष्ठे च भावे (कार्यकारणलक्षणे) सम्बन्धतानुपपन्नैव।। 7।।

7- क्रमभावसम्बन्धपरीक्षा

क्रमेण भाव एकत्र वर्त्तमानोऽन्यनिस्पृहः।

तद्भावेऽपि तद्भावात् सम्बन्धो नैकवृत्तिमान्।।8।।

कार्ये कारणे वा क्रमेणासौ सम्बन्धो वर्तते—इत्यप्यसाम्प्रतम्; यत: क्रमेणापि भाव: सम्बन्धाख्य एकत्र कारणे कार्ये वा वर्त्तमानोऽन्यनिस्पृह:=कार्यकारणयोरन्यतरानपेक्षो नैकवृत्तिमान् सम्बन्धो युक्त:; तदभावेपि= कार्यकारणयोरभावेऽपि तद्भावात्।।8।।

8- अपेक्षाभावसम्बन्धपरीक्षा

यद्यपेक्ष्य तयोरेकमन्यत्रासौ प्रवर्तते।

उपकारी ह्यपेक्ष्य: स्यात् कथं चोपकरोत्यसन्।।9।।

यदि पुन: कार्यकारणयोरेकं कार्यं कारणं (अस्य कार्यस्येदं कारणमिति) वापेक्ष्यान्यत्र कार्ये कारणे वासौ सम्बन्ध: क्रमेण वर्त्तत इति (हेतो:) सस्पृहत्वेन द्विष्ठ एवेष्यते; तदानेनापेक्ष्यमाणेनोपकारिणा (कार्येण कारणेन वा सम्बन्धेन) भवितव्यम्, यस्मादुपकार्यपेक्ष्य: स्यात्, नान्य:। कथं चोपकरोत्यसन्? यदा कारणकाले कार्याख्यो भावोऽसन् तत्काले वा कारणाख्यस्तदा नैवोपकुर्याद् (कार्ये कारणमपेक्ष्य कारणे कार्यमपेक्ष्य यो वर्त्तते सम्बन्धस्तम्); असामर्थ्यात् (खरविषाणादिवत्।)।। 9 ।।

9- एकार्थभावसम्बन्धपरीक्षा

यद्येकार्थाभिसम्बन्धात् कार्यकारणता तयो:।

प्राप्ता द्वित्वादिसम्बन्धात् सव्येतरविषाणयो:।।10।।

किञ्च—यद्येकार्थाभिसम्बन्धात् (सम्बन्धलक्षण) कार्यकारणता तयो: कार्यकारणभावत्वेनाभिमतयो:; तर्हि द्वित्वसंख्यापरत्वापरत्वविभागादिसम्बन्धात् प्राप्ता सा सव्येतरगोविषाणयोरपि (द्वित्वसंख्यालक्षणैकार्थाभिसम्बन्धस्याविशेषात्)।।10।।

10- द्विष्ठत्वसम्बन्धपरीक्षा

द्विष्ठो हि कश्चित् सम्बन्धो नातोऽन्यत्तस्य लक्षणम्।

भावाभावोपधिर्योगः कार्यकारणता यदि।।11।।

न येन केनचिदेकेन सम्बन्धात् सेष्यते; किं तर्हि? सम्बन्धलक्षणेनैवेति चेत्; तन्न, द्विष्ठो हि कश्चित्पदार्थः सम्बन्धः, नातोऽर्थद्वयाभिसम्बन्धादन्यत् तस्य लक्षणम्, येनास्य संख्यादेर्विशेषो व्यवस्थाप्येत।।11।।

11- योगोपाधिसम्बन्धपरीक्षा

योगोपाधी न तावेव कार्यकारणतात्र किम्।

भेदाच्चेन्नन्वयं शब्दो नियोक्तारं समाश्रितः।।12।।

कस्यचिद्भावे (कार्यस्य कारणस्य वा) भावोऽभावे (कार्यकारणतायाः स्यात्) चाभावः (भावाभावौ), तावुपाधी विशेषणं यस्य योगस्य= सम्बन्धस्य स कार्यकारणता यदि न सर्वसम्वन्धः; तदा तावेव योगोपाधी (उपाधिः=विशेषणम्) भावाभावौ कार्यकारणताऽस्तु (सम्बन्धः), किमसत्सम्बन्धकल्पनया? भेदाच्चेत् (जैनानाशङ्क्याह बौद्धः) 'भावे हि भावोऽभावे चाभावः' इति (सम्बन्धस्य) बहवोऽभिधेयाः (चत्वारोऽर्थाः) कथं कार्यकारणतेत्येकार्थाभिधायिना शब्देनोच्यन्ते ? नन्वयं शब्दो (कार्यकारणसम्बन्धप्रतिपादकः कार्यकारणलक्षणः) नियोक्तारं समाश्रितः। नियोक्ता हि यं शब्दं यथा (एकार्थमभिप्रेत्यानेकार्थं वाभिप्रेत्य) प्रयुङ्क्ते तथा प्राह (एकार्थाननेकार्थान् वा),

इत्यनेकत्राप्येका (यथोदधिशब्द: उदकानि अस्मिन्धीयन्ते स उदधिरित्यादि:) श्रुतिर्न विरुध्यते इति तावेव कार्यकारणता।। 12 ।।

12- अदृष्टदर्शनसम्बन्धपरीक्षा

पश्यन्नेक मदृष्टस्य दर्शने तददर्शने ।

अपश्यत्कार्यमन्वेति विना व्याख्यातृभिर्जनः।।13।।

यस्मात् पश्यन्नेकं कारणाभिमतमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याऽदृष्टस्य (कारणाभिमतपदार्थदर्शनात् पूर्वम्) कार्याख्यस्य दर्शने सति तददर्शने च सत्यपश्यत्कार्यमन्वेति (कथम्? तथा हि) 'इदमतो भवति' इति प्रतिपद्यते जन: 'अत इदं जातम्' इत्याख्यातृभिर्विनापि (शब्दोल्लेखमन्तरेण उपदेशकै: पुरुषै:) ।।13।।

दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसम्भवात्।

कार्यादिश्रुतिरप्यत्र लाघवार्थं निवेशिता।।14।।

तस्माद् (कारणस्य) दर्शनादर्शने (कार्यस्य, कार्यकारणाभितयो: पदार्थयो: कार्यकारणता भवत्विति) विषयिणि (दर्शनादर्शनलक्षणे ज्ञाने) विषयोपचारात्-भावाभावौ मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसम्भवात् (भावाभावावेव कार्य, नान्यदित्यर्थ:) कार्यादिश्रुतिरप्यत्र (श्रुति:=शब्द:) 'भावाभावयोर्मा लोक: प्रतिपदमियतीं (न केवलं कार्यकारण श्रुति:, किंतु। भावे भाव:, अभावे चाऽभाव इत्येतावतीम्) शब्दमालामभिदध्यात्' इति व्यवहारलाघवार्थं निवेशितेति (समर्थिता, इति=सम्बन्धवादी ब्रूते) ।।14।।

13- भावाभावसम्बन्धपरीक्षा

तद्भावाभावात् तत्कार्यगतिर्याप्यनुवर्ण्यते ।

सङ्केतविषयाख्या सा सास्नादेर्गोगतिर्यथा।।15।।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां (भावाभावाभ्यामनुमीयमाना यदि कार्यकारणता ताभ्यामन्या तदा दूषणम्) कार्यकारणता नान्या चेत् कथं भावाभावाभ्यां सा प्रसाध्यते (सम्बन्धवादिना)? तदभावाभावात् (तस्य=कारणस्य) लिङ्गात् तत्कार्यतागतिर्याप्यनुवर्ण्यते (अस्य कारणस्येदं कार्यम्, अस्य च कार्यस्येदं कारणमिति) –'अस्येदं कार्यं कारणं च' इति सङ्केतविषयाख्या सा। यथा 'गौरयं सास्नादिमत्त्वात्' (अनुमानेन) इत्यनेन गोव्यवहारस्य विषय: प्रदर्श्यते।।15।।

भावे भाविनि तद्भावो भाव एव च भाविता ।

प्रसिद्धे हेतुफलते प्रत्यक्षानुपलम्भतः ।।16।।

"यतश्च (प्रकारान्तरेण तावेव कार्यकारणतेति निरूपयति) 'भावे (कार्यलक्षणे) भाविनि=भवन धर्मिणि, तद्भाव:=कारणाभिमतस्य भाव एव कारणत्वम्, भावे एव कारणाभिमतस्य भाविता कार्याभिमतस्य कार्यत्वम्' इति प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुपलम्भतो हेतुफलते। ततो भावाभावावेव कार्यकारणता, नान्या।।16।।

एतावन्मात्रतत्त्वार्थाः कार्यकारणगोचराः।

विकल्पा दर्शयन्त्यर्थान् मिथ्यार्था घटितानिव।।17।।

तेनैतावन्मात्रं=भावाभावौ तावेव तत्त्वं (स्वरूपम्) यस्यार्थस्यासावेतावन्मात्रतत्त्व: (कार्यकारणस्य), सोऽर्थो (अर्थ:=विषय:) येषां विकल्पानां (भ्रान्तज्ञानानाम्) ते

एतावन्मात्रतत्त्वार्थाः=एतावन्मात्रबीजाः कार्यकारणगोचराः, (विकल्पाः) दर्शयन्ति घटितानिव= सम्बद्धानिवासम्बद्धानप्यर्थान्। एवं घटनाच्च (विकल्पाः) मिथ्यार्थाः ।।17।।

14- भिन्नाभिन्नसम्बन्धपरीक्षा

भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का।

भावे ह्यन्यस्य विश्लिष्टौ श्लिष्टौ स्यातां कथं च तौ।।18।।

किञ्च, असौ कार्यकारणभूतोऽर्थो भिन्नः (परस्परम्), अभिन्नो वा स्यात्? यदि भिन्नः; तर्हि भिन्ने का घटना (सम्बन्धः) स्वस्वभावव्यवस्थितेः (कार्यकारणयोः)? अथाभिन्नः; तदाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का? नैव स्यात्।। 18 ।।

15- संयोगिसमवायसम्बन्धपरीक्षा

संयोगिसमवाय्यादि सर्वमेतेन चिन्तितम्।।

अन्योन्यानुपकाराच्च न सम्बन्धी च तादृशः।। 19 ।।

स्यादेतत्, न भिन्नस्याभिन्नस्य (कार्यस्य कारणस्य वा) वा सम्बन्धः। किं तर्हि? सम्बन्धाख्येनैकेन सम्बन्धात्; इत्यत्रापि भावे सत्तायामन्यस्य (प्रत्यर्थोऽयम्, भिन्नस्य) सम्बन्धस्य विश्लिष्टौ (स्वरूपेण) कार्यकारणाभिमतौ श्लिष्टौ स्याताम्, कथं च तौ संयोगिसमवायिनौ? आदिग्रहणात् (कारिकायाम्) स्वस्वाम्यादिकम् (स्वामिभृत्यभावसम्बन्धादिकम्) ।।

सर्वमेतेनानन्तरोक्तेन सामान्यसम्बन्धप्रतिषेधेन चिन्तितम् (निराकृतम्) संयोग्यादीनामन्योन्यमनुपकाराच्चाजन्यजनकभावाच्च न सम्बन्धी (अर्थ:) च तादृशोऽनुपकार्योपकारकभूत:।।19।।

16- समवायसम्बन्धपरीक्षा

जननेऽपि हि कार्यस्य केनचित् समवायिना।

समवायो तदा नासौ न ततोऽतिप्रसङ्गत:।।20।।

अथास्ति कश्चित् (उपकारक:) समवायी (तन्त्वादि:) योऽवयविरूपं कार्यं जनयति, अतो नानुपकारादसम्बन्धितेति; तन्न; यतो जननेऽपि कार्यस्य केनचित् समवायिनाभ्युपगम्यमाने (सम्बन्धवादिना) समवायी (कार्येण समम्), नासौ तदा; जननकाले कार्यस्यानिष्पत्ते: (समवायिना कारेणेन निष्पादनसमये कार्यस्यानिष्पन्नत्वात् कुत: कार्येण समत्वं कारणस्य? तत्कारणे सति तस्य विनष्टत्वात्) । न च ततो जननात् समवायित्वं (तन्तूनाम्) सिद्ध्यति; कुम्भकारादेरपि घटे समवायित्वप्रसङ्गात्।। 20।।

17- समवायपरत्रपरीक्षा

तयोरनुपकारेऽपि (तन्तूनाम्) समवाये परत्र वा।

सम्बन्धो यदि (तर्हीति शेष:) विश्वं स्यात् समवायि परस्परम्।। 21 ।।

तयो: (तन्तुपटयो:) समवायिनो: परस्परमनुपकारेऽपि ताभ्यां वा समवायस्य नित्यतया समवायेन वा तयो: परत्र (असमवायिनि कारणे कार्ये वा) वा क्वचिदनुपकारेऽपि सम्बन्धो यदीष्यते; तदा विश्वं परस्परासम्बद्धं समवायि परस्परं स्यात् (उपकारकत्वाभावाविशेषात्) ।। 21 ।।

18- संयोगजननपरीक्षा

संयोगजननेऽपीष्टौ ततः संयोगिनौ न तौ ।

कर्मादियोगितापत्तेः स्थितिश्च प्रतिवर्णिता।। 22 ।।

इत्यचार्यधर्मकीर्तिविरचिता सम्बन्धपरीक्षा समाप्ता।

यदि च संयोगस्य (सम्बन्धस्य) कार्यत्वात्तस्य ताभ्यां (समवायिभ्याम्) जननात् संयोगिता तयो: (संयोगिनो:) तदा संयोगजननेऽपीष्टौ, तत: संयोगजननान्न तौ संयोगिनौ, कर्मणोऽपि (क्रियाया:) संयोगितापत्ते: (कर्मण: सकाशात्संयोगजननात्, तथा च द्रव्ययोरेव हि संयोग: न कर्मणोरेवेति मतं विघटेत्)। संयोगो ह्यन्यतरकर्मज: (शैलश्येनयो:) उभयकर्मजश्चेष्यते (मल्लयो:)। आदिग्रहणात् संयोगस्यापि (गुणरूपस्य) संयोगिता स्यात् । न संयोगजननात् संयोगिता, किन्तर्हि? स्थापनादिति (संयोगिभ्यां स्थाप्यपदार्थस्य संयोगलक्षणस्य स्थितिनिष्पादनात्) चेत्; स्थितिश्च (संयोगिनो: संयोगस्य च) प्रतिवर्णिता (निराकृता) =ग्रन्थान्तरे प्रतिक्षिप्ता (प्रत्यर्थ:), स्थाप्यस्थापकयोर्जन्यजनकत्वाभावान्नान्या स्थितिरिति (जन्यजनकभावस्तु प्राक् प्रतिक्षिप्त इत्यर्थ:) ।।22।।

इति प्रभाचन्द्रकृता सम्बन्धपरीक्षाव्याख्या समाप्ता ।